

Rozvoj regionu v teorii učících se regionů

LUMÍR KULHÁNEK

Slezská univerzita v Opavě, Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné
Univerzitní náměstí 1934/3, Karviná
Česká republika
kulhanek@opf.slu.cz

Abstract

The aim of this paper is to provide a subjective view on theory of learning regions from standpoint of contemporary acceptance of this theory. Moreover some recommendations and applications of this theory are analyzed as well. Using this approach, the question about importance of theoretical principles of learning regions theory for regional policy, regional programming and regional projects is addressed.

Key words: learning regions; regional policy; regional projects.

1 Úvod

Cílem příspěvku je poskytnout subjektivní pohled na teorii učících se regionů z hlediska vnímání této teorie a její akceptovatelnosti v současnosti. Současně jsou sledována některá doporučení, která tato teorie přinesla či jejich praktické uplatnění. Tímto způsobem je také hledána odpověď na otázku, zda je možné využít teoretického základu teorie učících se regionů v oblasti regionální politiky či regionálního programování a projektů.

2 Pojetí teorie učících se regionů a její základní axiomy

Výzkum faktorů regionálního růstu a rozvoje zahrnuje celou řadu oblastí a rozdílných přístupů, které v průběhu času podléhají četným změnám. V současnosti mnozí autoři kladou důraz vedle tradičních faktorů na takové faktory, jako jsou například externality, netržní závislosti, sítě, sociální kapitál. Za hlavní reprezentanty tohoto pojetí jsou považováni Malmberg [1], [2] a Maskell [3], [4]. Analýzy regionálního rozvoje a studie regionálních politik jsou zaměřeny na inovace, které mnozí autoři považují za regionálně vázané procesy. Rostoucí zájem ve výzkumu ekonomického a regionálního rozvoje o problematiku aglomerací, úlohu technologií, nových učících se regionů, nových průmyslových prostorů lze pozorovat od osmdesátých let 20. století. V devadesátých letech pak v souvislosti s teorií učících se regionů jsou k hlavním představitelům nejčastěji řazeni především B.A. Lundvall [5], A. Saxenian [6], M. P. Feldman a R. Florida [7]. V první polovině devadesátých let byl výzkum v této oblasti stimulován také pracemi Toedtlinga [8], Storpera [9] a Feldmana [10], které prohloubily poznání, že znalosti a lidský kapitál je nutno v nových podmínkách považovat za základní pro celkový úspěch v „nové“ ekonomice. Znalostní ekonomika („knowledge economy“) a učící se regiony („learning regions“) se přitom staly postupně předmětem zájmu celé řady významných institucí, včetně OECD [11].

Z hlediska rozvoje ekonomické teorie, ale také regionální politiky je především významné, že ve výzkumu a analýzách došlo k opětovnému uznání alternativních cest vývoje (oproti minulosti tedy v kontrastu s „path dependence“). Rovněž byla akceptována nedostatečnost „čistě ekonomického“ objasnění regionálního a lokálního rozvoje a byla přiznána úloha společenské dynamiky a význam institucionálních struktur při formování regionálních nebo lokálních systémů. Je však pochopitelné, že jednotliví autoři zdůrazňují různé aspekty rozvoje a jejich objasnění je v detailech odlišné. Mimořádný zájem o výzkum úlohy inovací a inovačních systémů, který na národní úrovni zavedl již Lundvall [12], se v zásadě projevil v aplikaci dvou přístupů:

1. Přístup z hlediska národních nebo regionálních inovačních systémů. Tento přístup reprezentují především publikace členů „Innovations Systems Research Network“ nebo některé publikace EU.
2. Přístup založený na procesu rozvoje klastrů. Tento přístup reprezentuje například Nordicity Group for the National Research Council.

V obou zmíněných přístupech však lze sledovat tendenci orientovat se spíše na deskriptivní úlohu. Zatímco první výzkumy byly orientovány spíše na hledání vztahu mezi procesem globalizace a schopností jednotlivých národních ekonomik ovlivňovat svou vlastní národní technologickou suverenitu, později se výzkum zaměřil na otázku jak jsou inovační schopnosti udržovány prostřednictvím regionálních komunit firem a podpůrnými sítěmi institucí podílejícími se na společné znalostní bázi. Tyto studie svědčí o tom, že inovace je fundamentálně geografickým procesem (viz také Saxenian [13], která v současnosti analyzuje regionální výhody v globální ekonomice, včetně rozvojových zemí [14]. Konkurenční výhoda regionu není limitována získáním kodifikovaných znalostí a kapitálem, který je celosvětově k dispozici, nýbrž závisí na institucionálním a sociálním kapitálu, který podporuje převzetí a využití „psaných“ i „nepřpsaných“ znalostí.

Teorie učících se regionů je řazena k soudobým teoriím regionálního vývoje, které se formovaly v posledních desetiletích dvacátého století. Většina těchto teorií považuje za základní tendenci regionálního vývoje divergenci. Příčiny meziregionálních rozdílů spatřuje v rozdílných kulturních rámcích pro organizaci výroby a pro chování podniků (teorie výrobního okruhu, teorie flexibilní specializace) nebo v sociokulturních a institucionálních rozdílech (teorie učících se regionů). Jak upozorňuje například Blažek [15], podobnost základních prvků některých těchto teorií je tak velká, že je někteří autoři ani všechny nerozlišují.

Rovněž Mariussen a Asheim [16] dnes hovoří o skupině či sadě teorií a označují ji jako F2F teorii (face-to-face teorii). Pro tuto teorii, resp. dílčí přístupy v ní obsažené je shodné, že zdůrazňují „blízkost, klastry, inovace“. O její vznik se zasloužili jak hospodářští geografové, tak evoluční ekonomové a představitelé dalších sociálních věd. Od devadesátých je dále rozvíjena řadou autorů, mj. například Amin [17], [18], Asheim [19], [20], Cooke [21], [22], Porter [23], Scott [24] Storper [25], [26] a další. Jejich výsledky jsou podporovány OECD a EU jako doporučení předkládaná politice inovací a regionální politice.

Při institucionálním přístupu je v F2F teorii kladen důraz hlavně na strukturu vztahů mezi různými formami institucionálně podmíněných a ukotvených znalostí. Regionalisté pak zaměřují pozornost na specifický proces realizovaný na mikroekonomické úrovni. Jeho jednotlivé články a předpoklady vzájemně navazují podle schématu:

- aglomerace poskytuje blízkost,
- blízkost dává možnost F2F interakci,

- interakce F2F vytváření interaktivní učení,
- interaktivní učení vede k inovacím,
- inovace zvyšují konkurenceschopnost,
- konkurenceschopnost pozvedává aglomeraci,
- spirála se urychluje, prohlubuje a rozšiřuje.

Koncept učících se regionů vytvořil R. Florida [27] a další autoři zdůrazňující významnost úlohy výzkumu a vývoje, vytváření znalosti a inovací coby hybných sil teritoriální konkurenceschopnosti. Obecnými cíli rozvoje učících se regionů je tedy zvyšování regionální konkurenceschopnosti a blahobytu zdokonalováním kvalifikační úrovně různých regionálních organizací (subjektů) a vytvářením jejich kooperativního modelu chování. Jádrem teorie učících se regionů je předpoklad, že konkurenceschopnost je založena na lepší schopnosti dále se učit, proto také sociokulturní a institucionální rozdíly zapříčiňují meziregionální rozdíly. Za hlavní aglomerační mechanismus považuje Malmberg aj. [28] zvláště silnou schopnost akumulace znalostí v daném regionů a vytváření podmínek pro vznik nových. Aglomerační výhody tedy již nejsou chápány v úzkém ekonomickém smyslu jako úspory ze specializace či úspory transakčních nákladů, nýbrž jako aglomerační výhody v oblasti sociokulturní.

Koncept učících se regionů lze považovat za doktrínu regionálního rozvoje, ve které jsou nejvýznamnější opatření směřována k rozvoji lidského kapitálu a podpoře networking (sítí intenzivních kontaktů založených na důvěře, které koordinují spolupráci) v regionech a mezi regiony. Tím se stává přitažlivým pro tvůrce regionální politiky či regionálního programování.

Hlavní mechanismy dalšího vývoje vidí teorie učících se regionů v existenci pozitivních zpětných vazeb v oblasti učení, přejímání nových technologií a postupů, v tržní i mimotržní výměně informací a v existenci technologické infrastruktury. Hlavními subjekty jsou firmy, instituce a regionální inovační systémy. Regionální politika v tomto pojetí má podporovat regionální inovační systémy (rozvoj vazeb mezi školami, samosprávou a firmami).

Je však třeba varovat před úzkým chápáním učících se regionů, charakterizujícím učící se region širokými aktivitami ve prospěch pokračování vzdělávání lidí či celoživotního vzdělávání nebo před pojetím charakterizujícím učící se region širokými aktivitami ve prospěch posílení a „sítování“ vzdělávacích kapacit regionu. Tato pojetí zpravidla generalizují pouze některou stránku. Domníváme se, že učící se region lze vhodněji charakterizovat jako trvajícím a nepřerušované investování směřující k integrování všech regionálních subsystémů a institucí do podoby dlouhodobě fungujícího procesu vzájemného učení a inovací. Toto pojetí také varuje před jednostranným přeceněním některých stránek či subsystémů, či naopak jejich nedocenením, které by mohlo vzniknout při koncipování strategie učících se regionů. Uvedené pojetí má blízko ke koncepci učících se organizací či subjektů a koncepci sociálního kapitálu. Je využitelné rovněž při rozvíjení vedení regionu (regional governance) na operační, strategické, organizační a symbolické úrovni.

Kritika teorie učících se regionů je zaměřena na přílišné zdůrazňování významu lokálních vazeb a geografické blízkosti. Hlavním důvodem pro vytváření shluku dynamických subjektů nemusí být potřeba jejich vzájemných vazeb, ale využívání specifických regionálních „zdrojů“ vysoké sociokulturní kvality (tradice, entuziasmus, pozitivní očekávání, osobní motivace, společná vize, výrazné osobnosti). Právě tyto charakteristiky zůstávají i v podmínkách vysoké mobility informací, kapitálu a osob do značné míry nemobilní. Rovněž vytváření sítí podle našeho názoru nelze omezit na uzavřené vnitřní sítě a kromě vztahů uvnitř

regionálního systému je nutno věnovat pozornost vztahům mezi regionálním systémem a vnějším prostředím.

Klíčové procesy učících se regionů lze rozčlenit do 3 kategorií:

1. Prvním prvkem v konceptu učících se regionů je vytváření a zvyšování úrovně know-how na individuální, organizační a regionální úrovni. V konkretizaci podle OECD tedy vytváření lidského kapitálu – individuálního know-how, strukturálního kapitálu – organizačního know-how, sociálního kapitálu – komunálního know-how). Vytváření nového lidského kapitálu má významnou úlohu v inovačních procesech a je také úzce spjata s procesem učení, který může být realizován prostřednictvím nových technologických a vědeckých inovací.
2. Druhým prvkem je kooperace regionálních subjektů a difúze lidského kapitálu a know-how v organizacích a mezi organizacemi. Toto lze považovat za příležitost k dosažení aglomeračních výhod.
3. Třetím (a zřejmě nejvýznamnějším) prvkem v konceptu učících se regionů je transfer lidského kapitálu a nového know-how do praxe. Z hlediska regionálního outputu či ekonomiky to představuje rostoucí HDP a zaměstnanost, vyšší kvalitu služeb a blahobyt v regionu.

Definování těchto tří klíčových procesů vychází z poznání, že v soudobé ekonomice, mnohdy označované jako „Knowledge Economy“ nebo dokonce „The New Learning Economy“, jsou znalosti ústředním prvkem produkce a rozhodujícím vstupem pro konkurenční ekonomické aktivity a vytváření ekonomického růstu. Ukazuje se však, že i nejvíce specializované formy znalostí se stávají zdroji s krátkou dobou životnosti. Proto schopnost kontinuálně se učit a adaptovat se na rychle se měnící podmínky determinují výkonnost firem, regionů i celých zemí (srv. [23]). Jak zdůrazňují Morgan [30] nebo Wolfe [31], úspěch v konkurenci závisí hlavně na schopnosti vytvářet znalosti, na difúzi znalostí a využití při produkci statků a služeb.

3 Principy regionální politiky a koncepce učícího se regionu jako doktrína regionálního rozvoje

Koncipování adekvátní regionální politiky a příprava lokálních či regionálních strategií vyžaduje znalost teorií regionálního rozvoje, které objasňují a hodnotí základní faktory regionálního vývoje, jeho subjekty a mechanismy. Těchto teorií je celá řada, přičemž jejich výchozí principy jsou mnohdy protikladné.

Ze závěrů rozsáhlé studie OECD „Cities and Regions in the New Learning Economy“ je zřejmé, že zjednodušené kopírování strategie nebo politiky úspěšně se rozvíjejících regionů v jiných regionech nemusí nutně vést k zdárnému rozvoji také v těchto regionech. Sledování zkušeností a inspirace z jiných regionů tedy může být užitečná, nicméně není zárukou úspěchu. Na druhé straně je však při tvorbě regionální politiky nutno aplikovat některé principy dané přechodem od klasické ekonomiky k ekonomice znalostní (ekonomice založené na znalostech).

Principy politiky vytváření učících se regionů zahrnují jednak mechanismy procesu učení, jednak nutné vstupy do procesu učení. Z hlediska mechanismů procesu učení musí být věnována mimořádná pozornost jednak koordinaci oddělených procesů průmyslového rozvoje, výzkumu a vývoje, vědy a techniky, vzdělání a dalšího vzdělávání, jednak koordinaci

řízení na regionální, národní a nadnárodní úrovni. Dále je třeba rozpracovat strategie přípravy příslušných forem sociálního kapitálu. Rovněž je nutno průběžně hodnotit vztahy mezi účastí v individuálním učení, inovacích a změnách pracovního trhu. Mezi mechanismy procesu učení pak má své nezastupitelné místo také zajištění přijetí regionální strategie učení populací v regionu a její praktická transformace.

Vstupy do procesu učení zahrnují především poskytování vysoce kvalitního vzdělání, které může rozvíjet celoživotní individuální vzdělávání. Dále je nutno koordinovat nabídku práce a poptávku po práci v regionu prostřednictvím vzdělávání a školení, vytvořit příslušné rámcové podmínky pro zlepšení organizačního učení (ve firmách i mezi firmami a dalšími organizacemi) v interaktivních sítích a zajistit efektivní organizační učení nejen pro předem vybrané (zpravidla „high-tech“) oblasti, ale pro všechny oblasti produkce a služeb, které v regionu mají potenciál pro vyšší úroveň inovační kapacity. Současné výzkumy, financované také Evropskou unií, ukazují, že vysoce specializované formy znalostí mohou být zdrojem s krátkou životností v důsledku zrychlujících se změn globální ekonomiky. Právě proto je v ekonomice založené na znalostech nebo v učících se ekonomikách („learning economy“) zdůrazňována schopnost kontinuálního učení a adaptace na rychle se měnící podmínky, neboť tyto ovlivňují inovační výkonnost, včetně výkonnosti na úrovni regionů. Jestliže Lundvall a Borrás [29] přitom zdůrazňují spíše inovační výkonnost, Florida [127], Morgan [30] či Asheim [19], [32] naopak spíše výkonnost na úrovni regionu. Jiný přístup je založen na pracích o procesu vývoje klastrů. I zde je vymezena řada faktorů, které přispívají k tomu, že komplex institucí a individuálních subjektů tvořících inovační systém nebo klastr stimuluje proces inovací a ekonomický růst.

Kromě již uvedených vstupů do procesů učení je také nutno identifikovat rozsah momentálně disponibilních zdrojů, které vytvářejí překážky dalšího ekonomického rozvoje regionu a rozsah zdrojů, které mohou přispět při rozvoji inovativních strategií v budoucnu (pojetí zdrojů je zde široké, od existujících odvětví v regionální ekonomice, přes vzdělávání a výzkum až po pozitivní sociální kapitál). Vstupy do procesu učení rovněž musí pozitivně reagovat na vznikající ekonomické a sociální podmínky. Aplikace obecných principů v regionální politice (tj. uvedených vstupů a mechanismů procesu učení) pak pochopitelně vždy vyžaduje přihlídnout k specifické situaci daného regionu.

Vyjdeme-li z výše uvedených klíčových procesů učících se regionů, musíme konstatovat, že mají některé styčné body a že se jejich některé části překrývají. Vytváření lidského kapitálu obvykle obsahuje transfer know-how a realizaci znalostí. Organizační sítě produkují nové know-how a jsou také orientovány k realizaci poznatků. Konečně realizace poznatků vyžaduje vytváření lidského kapitálu a difúzi know-how. Regionální strategie rozvoje však musí zajišťovat pracovní místa a důchody. Pokud by dlouhodobě toto nezajišťovala, byly by oslabovány základy pro její implementaci. Koncepce učícího se regionu jako doktrína regionálního rozvoje proto musí usilovat o celkový rozvoj operačního prostředí a kontinuální adaptaci k měnícímu se prostředí. Za předpokladu, že hlavní funkcí veřejného sektoru je zvyšovat schopnost ekonomiky adaptovat se k změnám, je možno zvažovat obecné principy strukturálních fondů Evropské unie ve formulaci „přispívat k dlouhodobě udržitelnému rozvoji ekonomických aktivit a rozvoji zaměstnanosti a lidských zdrojů“. Proto také je zde třeba sledovat priority cílů intervencí ze strukturálních fondů Evropské unie.

4 Závěr

Teorii učících se regionů lze považovat i v současnosti za jeden z konceptů při hledání nových způsobů či směrů naplňování rozvoje regionů. Její uplatnění vyžaduje propojit do sítí dílčí prvky a systémy „politika“, „administrace“, „občané“ a „ekonomika“ v daném regionu a vytvořit vzájemnou důvěru a prostor pro společnou akci. Současně je třeba zajistit jejich vazby na vnější okolí a adaptabilitu na jeho změny prostřednictvím široce pojatého procesu učení.

Z hlediska teoretického nejde v případě teorie učících se regionů o jednotnou, ucelenou či celistvou teorii ve smyslu ekonomických teorií, ale spíše o směs různých přístupů, které jsou sjednocovány na bázi některých poznatků (proces interaktivního učení, sítě, inovace). Vývoj této teorie není ani zdaleka ukončen a je schopna inkorporovat další nové poznatky. Proto se v jejím vývoji zřejmě bude dále projevovat propojování prvků různých teorií, případně budou její poznatky využívány v jiných teoriích učících se „prostorových či ekonomických“ subsystému.

Z hlediska rozvoje učících se regionů v České republice je zapotřebí dále sledovat vývoj této teorie či podobných modifikací na straně jedné a studovat poznatky z praktických aplikací teorie učících se regionů v zahraničí na straně druhé. Zde se přirozeně nabízí sledování (a nikoli mechanické kopírování) zkušeností sousedních zemí (Rakousko, SRN), skandinávských zemí s rozvinutou a měnící se regionální politikou, ale také dalších zemí OECD a dokonce i nově se rozvíjejících se ekonomik v Asii.

Teoretický základ by měl být podle našeho názoru rozvinut o některé aspekty teorie řízení, regional governance a teorii učení. Z hlediska praktického je vhodné využít, byť pragmaticky, k zajištění konkurenceschopnosti regionů jako učících se regionů zdroje poskytované Evropskou unií.

Acknowledgements

Slovak section.

References

- [1] MALMBERG, A. (1996): Industrial Geography: agglomeration and local milieu. *Progress in Human Geography*, 20, No. 3, s. 392-403.
- [2] MALMBERG, A. (1997): Industrial Geography: agglomeration and learning. *Progress in Human Geography*, 21, No. 4, s. 573-582.
- [3] MALMBERG, A., MASKELL, P. (1999): Localised Learning and Regional Economic Development. *European Urban and Regional Research*, Vol. 6, (1), s. 5-8.
- [4] MALMBERG, A., MASKELL, P. (2002): The elusive concept of localization economies: towards a knowledge-based theory of spatial clustering. *Environment and Planning, A* 34, No. 3, s. 429-449.
- [5] LUNDEVALL, B.A. (Ed.) (1992): *National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*. London: Pinter, 1992.
- [6] SAXENIAN, A. (1991): The origins and dynamics of production networks in Silicon Valley. *Research Policy*, Vol. 20, No. 3, s. 423-437.

- [7] FELDMAN, M.P., FLORIDA, R. (1994): The geographical sources of innovation: technological infrastructure and product innovation in the USA. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 84, No. 2, s. 210-229.
- [8] TOEDTLING, F. (1991): Spatial differentiation of innovation. Locational and structural factors. In: BERGMAN, E. G. et al.: *Regions reconsidered: economic networks, innovation and local development in industrial countries*. London: Mansell, 1991.
- [9] STORPER, M. (1993): Regional "Worlds” of Production: Learning and Innovation in the Technology Districts of France, Italy and the USA. *Regional Studies*, Taylor and Francis Journals, Vol. 27(5), January, s. 433-455.
- [10] FELDMAN, M. P. (1994): *The geography of innovation*. Dordrecht: Kluwer, 1994.
- [11] OECD (2001): *Cities and Regions in the New Learning Economy*. Paris: OECD, 2001.
- [12] LUNDVALL, B.A. (Ed.) (1992): *National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*. London: Pinter, 1992, s. 322.
- [13] SAXENIAN, A. (1994): *Regional Advantage: Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1994.
- [14] SAXENIAN, A. (2006): *The New Argonauts. Regional Advantage in a Global Economy*. Cambridge (MA) and London: Harvard University Press, 2006.
- [15] BLAŽEK, J. (1999): Teorie regionálního vývoje: je na obzoru nové paradigma či jde o pohyb v kruhu? *Geografie-Sborník ČGS*, č. 3/1999, s. 141-159. Dostupné také z: <http://www.natur.cuni.cz/ksgrrsek/socgeo/people/blazeksbornik99.doc>.
- [16] MARIUSSEN, A., ASHEIM, B. T. (2003): Innovation systems, institutions and space. In: *Innovations, Regions and Projects: Studies in new forms of knowledge governance*. Nordregio Report 2003:3. Stockholm: Nordregio, 2003, s. 13-40.
- [17] AMIN, A. (1994): *Globalisation, Institutions and Regional Development in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
- [18] AMIN, A., THRIFT, N. (1995): Institutional Issues for the European Regions: From Markets and Plans to Socioeconomics and Powers of Association. *Economy and Society*, 24, No. 1, s. 41-66.
- [19] ASHEIM, B. T. (1998): Learning Regions as Development Coalitions: Partnerships as Governance in European Workfare States. Second European Urban and Regional Studies Conference. University of Durham, September 17-20.
- [20] ASHEIM, B. T., ISAKSEN, A. (2000): Localised Knowledge, Interactive Learning and Innovation: Between Regional Networks and Global Corporations. In VATNE, E., TAYLOR, M. (Eds.) *The Networked Firm in a Global World*. Small firms in new environments. Ashgate: Aldershot, 2000, s. 163 - 198.
- [21] COOKE, P., MORGAN, K. (1998): *The Associational Economy – Firms, Regions and Innovation*. New York, Oxford University Press, 1998.
- [22] COOKE, P. (2001): Regional Innovation Systems, Clusters, and the Knowledge Economy. *Industrial and Corporate Change*, Vol. 10, Number 4, s. 945-974.
- [23] PORTER, M. (1998): Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, Vol. 76, No. 6, s. 77-90.
- [24] SCOTT, J. 2000: *Social Network Analysis. A Handbook*. London: SAGE Publications, 2000.
- [25] STORPER, M. (1997): *The Regional World*. New York: The Guilford Press, 1997.
- [26] STORPER, M. (2002): Institutions of the Learning Economy. In: GERTLER, M., WOLFE, D. (Eds.) *Innovation and Social Learning. Institutional Adaptation in an Era of Technological Change*. Basingstoke: Palgrave, 2002, s. 135-158.
- [27] FLORIDA, R. (1995): Toward the Learning Region. *Futures*, 27, No. 5, s. 527-536.

-
- [28] MALMBERG, A., SOLVELL, O., ZANDER, J. (1996): Spatial clustering, local accumulation of knowledge and firm competitiveness. *Geografiska Annaler B*, Vol. 78, No. 2, s. 85-97.
- [29] LUNDEVALL, B., BORRAS, S. (1998): *The globalising Learning Economy: Implications for innovation policy*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1998.
- [30] MORGAN, K. (1997): *The Learning Region: Institutions, Innovations and Regional Renewal*. *Regional Studies*, Vol. 31, No. 5, s. 491-503.
- [31] WOLFE, D.A. (2002): *Social capital and Cluster Development in Learning Regions*. In: HOLBROOK, J.A. and WOLFE, D.A. (Eds.): *Knowledge, Clusters and Learning Regions*. Kingston: Scholl of Policy Studies, Queens University, 2002. Dostupné také z http://www.utoronto.ca/progris/pdf_files/Wolfe_SocialCapital.pdf.
- [32] ASHEIM, B. T. (2003) *Learning regions as development coalitions: partnership as governance in European workfare states?* *Concepts and transformation*, 6 (10), s. 73-101.